

Ob smrti Primoža Kozaka

Dejstvo, da je Primož Kozak odšel, je kratko in malo nedoumljivo in nepreklicno — njegova usoda se je za zmerom vzdignila med spomin-ske sence. Nič drugega ni mogoče storiti kot obstati in skloniti glavo. Smrt najbolj prizadene tiste, ki ostanejo. Smrt zmore presuniti le nas, ki ostajamo po nedoumljivem nareku moči, kakršne uravnavaajo naša pota in naša brezpotja in kakršnim moramo biti, hočemo ali nočemo, pokor-

ni vsi — ki ostajamo v tem živem zdaj in tu živi. A živi vendarle zmerom tudi šele iz oči v oči z njo.

Primož Kozak je odšel nenadoma in nepreklicno. Kar je ostalo, je zdaj samo še sled, ki jo je njegova živa misel in so jo njegova nekdanja dejanja vtisnila v naš medčloveški in skupni, v izvirnem pomenu te besede družbeni in historični prostor. In čeprav je danes moja misel, naj rečem, »polna« smrti, moram vendarle misliti tudi o tej duhovni sledi, ki se je jasno in čvrsto zarezala med nami v teh zadnjih petintridesetih in več letih, kolikor je smel biti Primož Kozak navzoč v horizontu slovenskega duha, kulture, književnosti, gledališča. Misliti moram tudi o opravljenem delu, ki ostaja smrti navkljub med nami tostran in katerega živa usoda je zdaj odvisna le še od nas, od naše misli in naše žive komunikacije z njim.

Tako mi prihajajo v spominsko misel Kozakovi zgodnji literarni poskusi v tikpovojnem Novem svetu, še zlasti pa razprave, članki, kritike in eseji, v minulih treh desetletjih napisani za različne slovenske revije med Besedo in Revijo 57, Perspektivami in Sodobnostjo, meditacije in polemike, ki so s svojsko radikalnostjo in hkrati vedno tudi s tuhtajočo previdnostjo zastavljali ključna vprašanja slovenske porevolucijske družbe, pač s posebno pozorno-

stjo do njene notranje, duhovne, vrednostne, v najširšem smislu moralne vsebine. Vprašanja modernega slovenstva in njegove zavezanosti Evropi, problem naroda ali družbe, človekove družbenozgodovinske vezanosti in njegove svobodne kreativne gnanosti, ki se postavlja po robu »objektivnim«¹ determinantam ter se uveljavlja kot svobodna inovativna volja in ustvarjalna moč, vprašanja odgovornosti in svobode, kulture in umetnosti, človekovega individualnega, eksistencialnega zanosa in njegovega zgodovinskega poslanstva . . . vsa ta problematika je bila v vseh teh raznoterih Kozakovih publicističnih spisih že zastavljena s svojevrstno jasnostjo, hkrati pa tudi z nezgrešljivo osebno zavzetostjo in prizadetostjo, pa čeprav se na prvi pogled zdi, da je bila tu formulirana šele v grobi, rudimentarni obliki.

Iz stališč in spoznanj, opisanih v teh Kozakovih člankih, posebej pa še iz njihove miselne konsekvencnosti in moralne intenzivnosti, je vodilo, kot se zdi, za pisca dvoje poti, sta se odkrivali dve tako rekoč neizogibni delovni možnosti. Obe je Primož Kozak v veliki meri udejanil.

Prvo pot je mogoče strniti pod znamenjem družbenega in kulturnega angažmaja. V mislih imam seveda Kozakovo uredniško in organizacijsko delovanje, ki pokaže vznemirljive in daljnosežne rezultate zlasti v reviji *Perspektive*, ki ji je bil med ustanovitelji ter v zgodnjih šestdesetih letih nekaj časa eden odgovornih urednikov, prav tako pa tudi na Odru 57, kjer je sodeloval pri uprizoritvah, brez katerih si moderne slovenske dramatike in gledališča danes ni več mogoče predstavljati; med temi uprizoritvami sta bili dve tudi izpod njegovega peresa. — Ta Kozakov angažma je pomenil neposredno, dejavno in praktično uresničevanje stališč, ki jih je formulirala njegova publicistika. Bil je delež vznemirljivega in inspirativnega generacijskega idr. druženja, skupinskega delovanja, ki pa navzlic skupinski enotnosti in kulturnopolitični vezljivosti nikdar ni tajilo ali ukinjalo miselnih in še manj seveda kreativnih razlik med posameznimi svojimi akterji. Ta Kozakov družbeni in kulturni angažma se je v sicer spremenjeni, tudi manj opazni, zato pa odločujoči obliki nadaljeval vse do njegovega odhoda — potekal pa je v imenu spoznanja, da je neizogibna zlasti duhovna prenova in »modernizacija«² slovenstva po narodnoosvobodilni zmagi in revoluciji: usmerjen je bil zoper provincialno »samoslovenstvo«, univerzalizme in dogmatizme vseh vrst med birokratskim totalitarizmom in tehnokratskim nihilizmom, konservativizmom in pragmatizmom; dogajal se je v imenu spoznanja, da je neizogiben sproten, natančen in nepopustljiv kritični premislek vsega, kar je na Slovenskem nastajalo in kar nastaja v družbi, politiki in kulturi — in sicer v luči modernega evropskega duha, ne da bi se kritika pri tem mogla ali smela odreči specifični slovenski tradiciji. Kasneje je v svoji potopisni in esejistični knjigi Peter Klepec v Ameriki strnil tisto misel, ki je uravnavala njegovo publicistično, uredniško in drugo javno delovanje, v naslednje paradoksalne sintagme:

»... Ni zadosti, če smo odprti, važno je tudi, da vztrajamo v svoji zakrknjenosti, ni zadosti, če smo kozmopolitski, vztrajati moramo do nesmisla v svoji specifičnosti, ni zadosti, če razvijamo svoje moderne institucije, treba je ohranjati vse čudne in negospodarne izraze naše avtohtonosti, ni zadosti, če se trudimo hiteti v korak s časom, trdoglavo se moramo pri tem držati svoje zgodovine — biti moramo to, kar smo hoteli biti in na kar nas je usoda obsodila — čudni, na nepravem koncu zrasli spaček — Slovenci.«

Druga pot, ki se je tako rekoč samogibno odpirala iz Kozakove publicistike, je bila pot v umetnost, v literaturo. Že iz zgodnejših Kozakovih člankov je nemara mogoče razbirati, da je bila publicistična in esejistična forma svojemu piscu na poseben način nezadostna in tesna, kakor da v njenem jeziku, preprosto, ni bilo mogoče adekvatno in v celoti izraziti tistega, za kar je piscu šlo. In šlo je za temeljna — za zgodovinska in ontološka vprašanja modernega človeka in modernega Slovenca, za temelje njegove družbene in eksistencialne kondicije. Ob zgodovini zmerom tudi za enkratno in nepovnljivo človeško existenco, ob družbi in njenih silovitih lomih v zadnjega pol stoletja tudi za individualno, samotno, z zgolj njenimi stiskami in zanosi mučeno človeško usodo, ob človekovi zgodovinski in eshatološki podjetnosti tudi za ranljive, tragične razsežnosti njegovega bitja. Kakor je to v nekem svojem besedilu formuliral sam, mu je bil človek »starejši od zgodovine«, čeprav seveda z njo zaznamovan neizbrisno in v bistvu. Že Kozakova publicistična besedila pričujejo o konsekventno antinomičnem, paradoksalnem in ambivalentnem razumevanju človeškega sveta.

Prav iz te svoje antinomičnosti je Kozakova publicistika sama po sebi vodila k literaturi, v literaturi pa svojemu piscu odkrila najprimernejši in najbolj produktiven jezik v dramatiki. Tako je Primož Kozak v nekaj več kot desetih letih, med 1957. in 1969., napisal štiri dramska besedila, ki ne predstavljajo le enega vrhuncev povojnega gledališkega pisanja na Slovenskem, ampak so (skupaj z nekaj kasnejšim Direktorjem, prvo iz neuresničeneega ciklusa »ljudskih iger o slovenskih rečeh«) tudi najbolj kompleksen in najjasnejši izraz Kozakovega antinomičnega, zaupljivo radovednega in hkrati skeptičnega duha.

Te štiri Kozakove drame uprizarjajo štiri temeljne situacije iz polpretekle in sedanje slovenske zgodovine oz. v širšem smislu — stadije moderne družbene problematike sploh. Afera pripoveduje o revoluciji, njenih notranjih navzkrižjih, protislovljih in tragičnih sporih; Dialogi so bili napisani »na rob stalinističnim procesom«; Kongres uprizarja družbenopolitične in ideološke konflikte med nosilci zmagovite revolucijske oblasti, in sicer v situaciji, ko se socialistična družba začenja »odpirati« oz. »liberalizirati«; Legenda o svetem Che pa se nazadnje vrača od vprašanj revolucionarne oblasti in »podržavljene«, institucionalizirane revolucije znova h ključnim problemom re-

volucije same — revolucije kot avtentičnega in spontanega ljudskega gibanja, ki je — ki naj bi bilo — najgloblja in najcelovitejša eksistencialna zaveza slehernega njenega individualnega pripadnika.

Za te štiri Kozakove drame se zdi najbolj pomembno to, da se z izjemno intelektualno silovitostjo, nič manj pa tudi s subtilno poetsko presunjenostjo lotevajo osrednjih in mejnih vprašanj naše usode, pri čemer se dosledno izmikajo vsakršnemu pristranemu in poenostavljenemu ideološkemu razpiranju stvari. Revolucija in njena usoda po vojaški zmagi, revolucija kot spontano gibanje in kot totalitarna organizacija, vloga vodilne revolucionarne grupe, njenega političnega in oblasniškega aparata, njene deformacije in zlorabe, tragična protislovja med odprto, celostno privrženostjo revolucionarnim smotrom in med politično prisilo med moralno zvestobo samemu sebi in diktaturo, odgovornostjo in svobodo, zanosom in podrejanjem . . . ta problematika je v Kozakovih dramah uprizorjena dosledno v svetlobi eksistencialnega, kot radikalno vprašanje tudi vsake posamične, individualne usode, in izostrena je v precizni, obenem pa široko odprti optiki. Tu gre za podobo zgodovinskega sveta in človekove nepremagljive ambivalentnosti same, ne za moralistično posplošujočo in manihejsko naduto kritiko deformacij, napak in krivic. Gre za človekovo izročnost realnemu družbenemu in zgodovinskemu svetu, ki je zanj edini mogoči, realni in neizogibni dom. Dom — v katerem pa se vendarle zmerom znova razkriva, kako je človek sam od svojega doma »starejši«, kako je v svojem človeškem jedru zmerom tudi še nekaj drugega kot njegova lastna zgodovina, kako je sicer njen akter, vendar v istem tudi že skeptični, tragični tujec v njenih tokovih, lomih, kataklizmah . . .

Človekova usoda je zmerom zgodovinska, resnica njegove enkratne, neponovljive, ranljive in smrtne eksistence pa se zmerom na neizrekljiv način izmika »historični« identiteti. Kozakove štiri drame — sestavljene v gosti, napeti in neizprosno selektivni intelektualni pisavi — izhajajo zmerom iz celotnega obsega človekovega paradoksalnega sveta: ob zgodovini zastavljajo tedaj zmerom tudi vprašanje o tistem neizrekljivem in skrivnostnem »čezzgodovinskem« presežku, o tisti najizvirnejši in konstitutivni resnici človeškega, ki je zgodovinski in družbeni procesi nikdar ne morejo posrkati, saj pripada zgolj in samo njemu, samemu sebi zavezanemu, enkratnemu, neponovljivemu in smrtnemu bitju samemu.

Ta literatura ostaja v središču Kozakovega opusa. Zdaj ji sicer nihče več ne more ničesar ne dodati ne odvzeti, vendar nam je zdaj, ko je njen avtor odšel, tudi dokončno izročena v roke in v misel.

(Prebrano na žalni slovesnosti v Drami Slovenskega narodnega gledališča v Ljubljani, dne 24. decembra 1981.)

Andrej Inkret